

Doi: 10.56737/2953-7843-2024.07-8

ԵՂԻՇԵ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՍԱՐԳՍՅԱՆ
Միաբան Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի, ԳՀԾ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԴԻՄԵԼԱՋԵԲԵՐԸ (ՏԻՏՂՈՍԱՆՈՒՆՆԵՐԸ)¹

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ Եկեղեցու պատմության ընթացքում տարբեր կերպ են ընտրել եւ ձեռնագրել կաթողիկոսներին, ինչպես նաեւ տարբեր պաշտոնական տիտղոսներով են կոչել նրանց: Սույն հոդվածում անդրադարձ է կատարվելու ինչպես «կաթողիկոս» եզրի ծագմանը, գործածությանը, այնպես նաեւ այն տիտղոսներին, որոնք տրվել են հայրապետներին՝ պատմական հանգամանքների բերումով, ինչպես նաեւ ծիսական եւ այլ պատճառներով: Հայոց Եկեղեցու առաջնորդը կոչվել է՝ Կաթողիկոս, Հայրապետ, Եպիսկոպոսապետ, Կաթողիկոս Հայոց Մեծաց, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, Քահանայապետ, Վեհափառ, Պատրիարք, Ծայրագույն Պատրիարք եւ այլ տիտղոսներով²:

Կաթողիկոս: Առավել հաճախադեպ է «կաթողիկոսի»³ գործածությունը: Այն հունարեն κατολιχος բառն է, որը թարգմանաբար նշանակում է՝

¹* Ստացվել է՝ 17.01.2024, գրախոսվել է՝ 7.02.2024:

Էլ. հասցե՝ deacon.yeghishe@gmail.com:

² Թվարկված տիտղոսներից մի քանիսին համառոտ կերպով անդրադարձ է կատարել նաեւ Մատթեոս Բ. Իգմիրլյան հայրապետը (1908–1910) (տե՛ս Մ. ԵՊՍ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ, Հայրապետության Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցուց եւ Սիս ու Աղթամար, Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 43–46 (այսուհետեւ՝ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ, Հայրապետության Հայաստանեայց Առաքելական սուրբ Եկեղեցուց, էջ 44):

³ «Կաթողիկոս» բառի բացատրության վերաբերյալ տե՛ս ՍՏ. ՄԱԼԵԱՍԵԱՆՅ, Հայերէն բացատրական բառարան, հտ. Բ., Երեւան, 1944, էջ 363, Հայոց լեզուի նոր բառարան, աշխատ.՝ Գ. արք. Զէրէճեանի, Փ. Կ. Տօնիկեանի եւ Ա. Տէր-Նաչատուրեանի, Պէյրուիթ, 1992, էջ 932 (այսուհետեւ՝ Հայոց լեզուի նոր բառարան), «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Եր-

«ընդհանրական, տիեզերական», «...կաթողիկոսը որ թարգմանին ընդհանրականը»⁴։ Բառն ածական է եղել, ապա վերածվել գոյականի։ Հունարեն καθολικός բառից են փոխառվել լատիներեն catholicus-ը, արաբերեն, ասորերեն, վրացերեն համարժեք բառերը⁵։

Ե. դարի հայ մատենագրության մեջ, Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչից սկսած, մեր հայրապետները հիշատակվում են «կաթողիկոս» դիմելով։ «Յայնժամ մեծ արքայն Տրդատ եւ սուրբ կաթողիկոսն Գրիգորիոս հանդերձեցին եւ արձակեցին զԱրիստակէս, որ երթեալ հասանէր ի մեծ ժողովն Նիկիայ ընդ եպիսկոպոսն ամենայն»⁶։ Ե. դարի հայ մատենագրության մեջ այս տիտղոսով էին կոչվում ոչ միայն մեր Եկեղեցու հովվապետները, այլ նաեւ մյուս Եկեղեցիների առաջնորդները։ Մասնավորապես նույն դարի պատմիչներից Ագաթանգեղոսը Կեսարիայի եպիսկոպոս Ղեւոնդիոսին կոչում է «զսուրբ կաթողիկոս»⁷, Բուզանդը Եւսեբիոս Կեսարացուն հիշում է «զկաթողիկոսն կաթողիկոսաց»⁸ տիտղոսով։ Մաղաքիա արք. Օրմանյանը «կաթողիկոս» դիմելաձեւի վերաբերյալ հետեւյալն է նշում. «Կաթողիկոս բառին, առաջին աստիճանի եկեղեցական իշխանաւորաց հաւասար լինելը կը հաստատեմք եւս անտի, որ ստէպ մեր գրոց մէջ Հռովմայ եւ Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարքներն ալ կաթողիկոս կը կոչուին,

եւան, 2012, էջ 457–458, ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ, Հայրապետութիւն Հայաստանեայց Առաքելական սուրբ Եկեղեցւոյ, էջ 44։

⁴ Սրբոյն Ներսեսի Լամբրոնացւոյ Տարսոնի եպիսկոպոսի խորհրդածութիւնը ի կարգս եկեղեցւոյ եւ մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագին, ի Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, ՌՄՂԶ.–1847, էջ 83։

⁵ Տէն Հ.Ր. ԱՃԱՌՅԱՆ, Հայերեն արմատական բառարան, հտ. Բ., Երեւան, 1973, էջ 482 (այսուհետեւ՝ ԱՃԱՌՅԱՆ, Արմատական բառարան)։ Տէն նաեւ Մ. ԱԻԳԵՐԵԱՆ, Առձեռն բառարան Հայկազնեան լեզուի, Վենետիկ, 1865, էջ 414։

⁶ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, հտ. Բ., Ե. դար, Անթիլիաս–Լիբանան, 2003, էջ 1727 (այսուհետեւ՝ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց), Ագաթանգեղոսի երկում Գրիգոր Լուսավորիչը նույնպէս հիշատակվում է իբրեւ «սուրբ կաթողիկոս»։ «Յայնժամ մեծ արքայն Տրդատ եւ սուրբ կաթողիկոսն Գրիգորիոս հանդերձեցին եւ արձակեցին զԱրիստակէս, որ երթեալ հասանէր ի մեծ ժողովն Նիկիայ ընդ եպիսկոպոսն ամենայն», ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, էջ 1727։ Տէն նաեւ ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, Թուղթ, Մատենագիրք Հայոց, հտ. Բ., Ե. դար, Անթիլիաս–Լիբանան, 2003, էջ 2212 (այսուհետեւ՝ ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՅԻ, Պատմութիւն Հայոց), ՓԱԽՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴ, Պատմութիւն Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ա., Ե. դար, Անթիլիաս–Լիբանան, 2003, էջ 289 (այսուհետեւ՝ ՓԱԽՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴ, Պատմութիւն Հայոց)։

⁷ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, էջ 1688, հմտ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ, Հայրապետութիւն Հայաստանեայց Առաքելական սուրբ Եկեղեցւոյ, էջ 44։

⁸ ՓԱԽՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴ, Պատմութիւն Հայոց, էջ 314։

եւ հնար չէր տալ անոնց այդ անունը եթէ կաթողիկոս անունը համազօր եւ համաստիճան չը լնէր պատրիարք եւ հայրապետ անուններուն հետ»⁹: Կաթողիկոս տիտղոսն էին կրում նաեւ Վրաց եւ Աղվանից Եկեղեցու հովվապետերը: Այսօր էլ Հայ Եկեղեցու գահակալը հիշատակվում է «կաթողիկոս» տիտղոսով, որը ոչ միայն տիտղոս է, այլեւ Հայոց Եկեղեցու նվիրապետական համակարգում ներառված հոգեւոր աստիճանի անվանաձեւ:

Հայրապետ: «Հայրապետը»¹⁰ նույնպէս կաթողիկոսին տրվող տիտղոսներից է, այն արտահայտում է «ընդհանուր» իմաստը եւ նշանակում «հայրերի մեծ»: Մաղաքիա արք. Օրմանյանը նշում է, որ «հայր» անունով էին կոչվում եպիսկոպոսները, որոնք ժողովրդի համար հոգեւոր հայրեր էին համարվում: «Հայրապետը» հունարեն «պատրիարքի» թարգմանությունն է: Ե. դարի պատմագրության մեջ նույնպէս կան «հայրապետ» անվան հիշատակումներ. «Ապա սուրբ հայրապետն Ներսէս մտանէր առ թագաւորն, խաւսէր ընդ նմա եւ ասէր՝ եթէ Ընդէր մոռացար զՏէր, եւ թողեր զպատուիրանս Նորա»¹¹, «Լցաւ երկիրս ամենայն Հայոց գիտութեամբ Տեառն ի հոգեւոր վտակաց սուրբ հայրապետին Սահակայ»¹²:

Եպիսկոպոսապետ: «Եպիսկոպոսապետը» նույնպէս գործածական է եղել կաթողիկոսի համար: Այն նշանակում է եպիսկոպոսների գլուխ կամ պետ¹³: «Կաթողիկոս» եւ «հայրապետ» տիտղոսների կողքին հաճախ հանդիպող պատվանուններից է: Այդ տիտղոսով են հիշվում, օրինակ, Վրթանէս (333–341) հայրապետը. «Եպիսկոպոսապետ Վրթանէս եւ որք ընդ նովաւ եպիսկոպոսունք եւ ամենայն նախարարք Հայոց Մեծաց»¹⁴, Կոմիտաս Ա. Աղցեցի (615–628) հայրապետը¹⁵ եւ այլք: Մովսէս

⁹ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ, Աթոռ Հայաստանեայց, Վաղարշապատ, 1886 (այսուհետեւ՝ ՕՐՄԱՆՅԱՆ, Աթոռ Հայաստանեայց) էջ 7:

¹⁰ ՏՆՍ ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՅ, Հայերէն բացատրական բառարան, հտ. Գ., Երեւան, 1944 էջ 40: ՏՆՍ նաեւ Հայոց լեզուի նոր բառարան, էջ 1144:

¹¹ ՓԱՒՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԿ, Պատմութիւն Հայոց, էջ 337:

¹² ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, էջ 2216:

¹³ ՏՆՍ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ, Հայրապետութիւն Հայաստանեայց Առաքելական սուրբ Եկեղեցւոյ, էջ 43:

¹⁴ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, հտ. Բ., Ե. դար, Անթիլիաս–Լիբանան, 2003, էջ 2012 (այսուհետեւ՝ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց):

¹⁵ ՏՆՍ ՍԵՔՆՈՍ, Պատմութիւն, աշխատ.՝ Գ. ԱՐԳԱՐԵԱՆԻ, Մատենագիրք Հայոց, հտ. Դ., Ե. դար, Անթիլիաս–Լիբանան, 2005, էջ 514 (այսուհետեւ՝ ՍԵՔՆՈՍ, Պատմութիւն):

ևորենացին հայոց կաթողիկոսներին հիմնականում հիշում է «եպիսկոպոսապետ» տիտղոսով¹⁶:

Քահանայապետ: «Քահանայապետը» մատենագրության մեջ նույնպես կիրառվել է իբրեւ կաթողիկոսական տիտղոս. «...ժողովեցան միահամուռ առ մեծ քահանայապետն հայոց առ սուրբն Սահակ»¹⁷: Այս բառը, ըստ Մատթեոս Բ. Հայրապետի, հետեւյալ ծագումն ունի. «...երբբայեցերէն քօհէն՝ քահանայ կամ քաւող բառէն Քահանայ բառը եւ անկից սոյն Քահանայապետ բառը շինուած կերելի, որ պետ, գլուխ Քահանայից կամ մեծ Քահանայ ըսել է»¹⁸:

Կաթողիկոս Հայոց Մեծաց, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս¹⁹: Ե. դարից ընդհուպ մինչեւ ԺԱ. դարի երկրորդ կեսը հայոց կաթողիկոսները հանդես էին գալիս «Կաթողիկոս Հայոց Մեծաց», այսինքն՝ Մեծ Հայքի կամ Հայաստանի

¹⁶ Տէս ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, էջ 2005, 2007, 2030 եւ այլն: «Եպիսկոպոս» անվանաձեւը նույնպես կիրառական է եղել կաթողիկոսների համար: Ինչպես գիտենք, եպիսկոպոսությունը եղել է առանձին նվիրապետական աստիճան: Օրինակ՝ «Եպիսկոպոս» տիտղոսով է հանդես գալիս Ս. Սահակ Ա. Պարթեւ հայրապետը (387–439) Բյուզանդիայի Թեոդոս կայսերը (408–450) հղած նամակում. «Սահակ հայոց եպիսկոպոս» (տէս ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, էջ 2088), տէս նաեւ այլ օրինակներ (անդ, էջ 2089, 2090, 2091): Կաթողիկոսների հիշատակումն այս տիտղոսով սակավագեղ է մատենագրության մեջ: Եկեղեցական մատենագրության մեջ հանդիպում ենք կաթողիկոսներին տրվող ոչ միայն «Եպիսկոպոս» տիտղոսին, այլ նաեւ «արքեպիսկոպոս» եւ «մետրոպոլիտ» պատվանուններին. «Տեառն իմոյ ամենայն բարութեան եւ երանութեան եւ հոգեւորի ԿՈՄԻՏԱՍԱՅ արքեպիսկոպոսի եւ մետրապոլիտի աշխարհիդ Հայոց, Մողեստոս նուաստ երէց եւ տեղապահ Երուսաէմի» (տէս ՍԵՔԷՍՏ, Պատմութիւն, էջ 512):

¹⁷ ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, էջ 2217:

¹⁸ ԻԶՄԻՐԵԱՆ, Հայրապետութիւն Հայաստանեայց Առաքելական սուրբ Եկեղեցւոյ, էջ 42:

¹⁹ Ե. պատրիարք Գալստյանը 1973–1974 թթ. գրած իր հոդվածներում անդրադարձել է մի խնդրի, որը վերաբերում է «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս» տիտղոսանվանը: Նրան ժամանակակից Կրիկիո կաթողիկոսն անհիմն օգտագործել է «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս» տիտղոսը: Այս մասին նա գրում է. «Բարոյական իրաւասութեան սահմաններուն մէջ կատարուած ոտնձգութիւնները մէջտեղ կուզան Անթիլիասէն ելած վերջին կոնդակին մէջ: Այդ կոնդակով Կրիկիոյ Կաթողիկոսը ինքզինքը կը ներկայացնէ այսպէս. «Խորէն ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի... Եպիսկոպոսապետ եւ Կաթողիկոս ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ (Գլխադրումը մերին. Ե.) Մեծի Տանն Կրիկիոյ...», Ե. ԱՐՔ. ԳԱՆՍՅԱՆ, Անթիլիասի նոր սահմանադանցութիւնները, «Ժամանակ» օրաթերթ, հուլիս, 1973, էջ 4: Շնորհք պատրիարքը նույն թերթի հաջորդ համարում իրավացիորեն նշում է, որ «Սխալ է Կրիկիո Կաթողիկոսներուն համար «ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ» աւելադրութեան կցումը իրենց բնական տիտղոսին: Սխալ է այդ քերականօրէն. սխալ է տրամաբանօրէն եւ սխալ է կանոնական տեսակետէն», ԳԱՆՍՅԱՆ, Անթիլիասի նոր սահմանադանցութիւնները, էջ 1: Վերոհիշյալ խնդիրն առավել մանրամասն Շնորհք պատրիարքը բացատրում է իր մյուս՝ Դարձյալ «Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Մեծի Տանն Կրիկիո» հոդվածում: Մանրամասն տէս Ե. ԱՐՔ. ԳԱՆՍՅԱՆ, Դարձյալ «Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Մեծի Տանն Կրիկիո», «Էջմիածին», Բ., 1974, էջ 3–14:

կաթողիկոս տիտղոսով²⁰: Այս տիտղոսի հիմքում ընկած է աշխարհագրական հատկանիշ²¹: Շիրակի Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո հայրապետական աթոռը դուրս բերվեց Մեծ Հայքից՝ հայտնվելով այլ միջավայրում, որտեղ Հայոց Եկեղեցու թեմերի ստեղծումը դեռ ընթացքի մեջ էր²²:

Հստ Գ. Հարությունյանի՝ «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս» տիտղոսանունն առաջին անգամ հիշատակվում է հաշիկ Ա. Արշարունեցի (973–992) հայրապետի օրոք, որը, սակայն, լայն տարածում չի գտել²³: Վերոհիշյալ տիտղոսանունն օգտագործվում է հաշիկ Ա. Արշարունեցու՝ 976 թ. գրած հայրապետական կոնդակում՝ հետևյալ կերպ. «....ձեռամբ մեծանուն Տեառն հաշկայ կաթողիկոսի / Ամենայն Հայոց»²⁴: Նույն կոնդակում Աշոտ Գ. Ողորմած (953–977) արքան հիշատակվում է. «Աշոտ թագաւոր թագաւորաց ամենայն տիեզերաց»²⁵ տիտղոսով: Սույն կոնդակի գրության ժամանակը դրվում է ԺԳ.–ԺԴ. դարերի սահմանագծում՝ ի մասնավորի 1320-ական թվականներին²⁶: Հետեւաբար հնարավոր է նույն տիտղոսը տվյալ շրջանում ներառված կամ ավելացված լինի կոնդակի մեջ, մասնավորապես որ ուշ դարի է գրված ձեռագիրը, սակայն «իրաւունք չունենք բացառելու նրա մէջ արձանագրուած՝ 976 թ. փաստաթղթի գոյութիւն ունեցած լինելը, անհնար չհամարելով նաեւ, որ այդ սկզբնագիրը կարող էր մեզ հասածի

²⁰ Տե՛ս Ա. ԳԱՔԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, էջ 1717, ՓԱԽՏՈՍ ԲՈՒՋԱՆԴ, Պատմութիւն Հայոց, էջ 314:

²¹ Առավել մանրամասն տե՛ս Ա. ԲՈՋՈՅԱՆ, «Կաթողիկոս Հայոց» տիտղոսի նորովի ընկալումը Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո, Հայաստանը եւ քրիստոնյա արեւելքը, Երեւան, 2000, էջ 80–85 (այսուհետեւ՝ ԲՈՋՈՅԱՆ, Կաթողիկոս Հայոց):

²² Հաշիկ Ա. Արշարունու (972–990) օրոք վարչական կառույցներ էին հաստատվում Կիլիկիայում ու Հյուսիսային Ասորիքում՝ Տարսոնում, Անտիոքում եւ Սուլեյմանի, արդյունքում հիմնվում էին հայերով բնակեցված թեմական կառույցներ: Տե՛ս ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԱՐԱԽԵՅՅԻ ԱՍՈՂԻԿ, Պատմութիւն տիեզերական, աշխատ.՝ Գ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ, Մատենագիրք հայոց, հտ. ԺԵ., Ժ. դար, Երեւան, 2011, էջ 810, (այսուհետեւ՝ ԱՍՈՂԻԿ, Պատմութիւն) Վ. ԹՈՐՈՍՅԱՆ, Հայոց կաթողիկոսական իշխանությունը, (ԺԱ. դարի կեսեր – ԺԲ. դարի սկիզբ), Երեւան, 2018, էջ 146 (այսուհետեւ՝ ԹՈՐՈՍՅԱՆ, Հայոց կաթողիկոսական իշխանությունը):

²³ Տե՛ս Գ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Հայոց կաթողիկոսության տեղագրական կազմակերպման խնդիրները ԺԳ. դարի երկրորդ կեսին, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 3, (102), 2000, էջ 143 (այսուհետեւ՝ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Հայոց կաթողիկոսության տեղագրական կազմակերպման խնդիրները):

²⁴ Գ. ՏԷՐ-ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ, Զ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ, հաշիկ Ա. Արշարունի կաթողիկոսի 976 թուականի կոնդակը՝ տրուած Դարաշամբի Սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի վանքին, «էջմիածին», է., 2012, էջ 100 (այսուհետեւ՝ Գ. ՏԷՐ-ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ, Զ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ, 976 թուականի կոնդակ):

²⁵ Գ. ՏԷՐ-ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ, Զ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ, 976 թուականի կոնդակ, էջ 98:

²⁶ Անդ, էջ 94:

հետ կատարելապես նոյնական չլինել»²⁷: Ամեն դեպքում առավելապես «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը» շրջանառվել է ԺԱ. դարից²⁸: Հայրապետական աթոռի Հայաստանից դուրս բերմամբ, հայրենիքից դուրս հայկական տարրի ստվարացման պայմաններում, անհրաժեշտություն առաջացավ կաթողիկոսական տիտղոսի հիմքում դնել ոչ թե աշխարհագրական, այլ համահայկական եւ ցեղային (ethnic) հատկանիշ: Այդ պատճառով, ամենայն հավանականությունով, հատկապես ԺԱ. դարում է առաջ եկել «Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց», այսինքն՝ բոլոր հայերի կաթողիկոս տիտղոսը²⁹:

Ըստ Գ. Հարությունյանի՝ «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս» տիտղոսը կանոնադրական տեսակետից ամրագրվեց 1243 թ. Սսի ժողովում. «Կոստանդին ծառայ Քրիստոսի եւ շնորհօք Նորին կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, օրհնութեամբ եւ ողջունիւ եւ սիրովն Աստուծոյ՝ ծանուցանեմ լրման Եկեղեցւոյդ Հայաստանեայց, վիճակելոց ընդ իշխանութեամբ գաւազանի սրբոց Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի եւ մեծավաստակ նահատակին Գրիգորի...»³⁰: Սակայն սխալված չենք լինի, եթե պնդենք, որ վերոհիշյալ տիտղոսն արդեն իսկ Գրիգոր Գ. Պապականի (1113–1166) եւ Ներսէս Շնորհալի (1166–1173) հայրապետների ժամանակ կանոնադրական տեսակետից արդեն իսկ գործածվում էր, օրինակ. «Միքայէլ, ողորմութեամբն Աստուծոյ արքեպիսկոպոս Կոստանդնուպօլսի նոր Հռոմայ, եւ տիգերական Պատրիարք. տեառն Գրիգորի սուրբ սիրեցելոյ պատուական Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց»³¹, «Ներսիսի ծառայի Քրիստոսի, ողորմութեամբ նորին Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց»³²:

Ամփոփելով կարող ենք արձանագրել հետևյալը.

- Եթե ընդունենք այն հանգամանքը, որ 976 թ. Խաչիկ Ա. հայրապետի կոնդակը ԺԳ. դարում նույն բովանդակությամբ է շարադրված՝

²⁷ Անդ, 976 թուականի կոնդակ, էջ 96:

²⁸ Տէս ԲՈՋՈՅԱՆ, Կաթողիկոս Հայոց, էջ 80–85, ԹՈՐՈՍՅԱՆ, Հայոց կաթողիկոսական իշխանությունը, էջ 145, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ Ե.–ԺԲ. դարեր, աշխատ.՝ Ա. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆԻ, Երեւան, 1988, էջ 134, 135, 137, 138 (այսուհետեւ՝ Ե.–ԺԲ. դդ. Հիշատակարաններ):

²⁹ Ավելի մանրամասն տես ԲՈՋՈՅԱՆ, Կաթողիկոս Հայոց, էջ 80–85, ԹՈՐՈՍՅԱՆ, Հայոց կաթողիկոսական իշխանությունը, էջ 145, Ե.–ԺԲ. դդ. Հիշատակարաններ, էջ 134, 135, 137, 138:

³⁰ Գ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Հայոց կաթողիկոսության տեղագրական կազմակերպման խնդիրները ԺԳ. դարի երկրորդ կեսին, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 3, (102), էջ 143:

³¹ Հնդհանրական թուղթք Սրբոյն Ներսիսի Շնորհալոյ, յերուսաղէմ, 1871, էջ 175–176:

³² Անդ, էջ 218:

առանց խմբագրումների, ապա «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս» տիտղոսը ժ. դարում է սկսել շրջանառվել:

- «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս» տիտղոսանունն սկսել է լայնորեն շրջանառվել ԺԱ. դարի երկրորդ կեսից սկսած՝ պայմանավորված Հայրապետական աթոռի Հայաստանից դուրս բերման, հայրենիքից դուրս հայկական տարրի ստվարացման պայմանների եւ ժողովրդագրական հատկանիշների պատճառով:

- Քաղաքական եւ եկեղեցական բազմակենտրոնությունն ու շփումները նպաստավոր պայմաններ ստեղծեցին, որ ԺԲ.–ԺԳ. դարերում կանոնափրավական տեսակետից օգտագործվի «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս» տիտղոսանունը:

- Արդյունքում ժ. կամ ԺԱ. դարից սկսած «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս» տիտղոսը շրջանառության մեջ էր եւ խորհրդանշում էր կաթողիկոսության հոգեւոր եւ բացարձակ իշխանությունը ոչ միայն սփռված ամբողջ հայության նկատմամբ, այլեւ մասնավոր կաթողիկոսությունների նկատմամբ եւս (Աղվանից եւ Աղթամարի կաթողիկոսություններ):

Պատրիարք, Մայրագույն Պատրիարք: «Պատրիարք»³³ տիտղոսն սկզբից գործածել են Անտիոքի եպիսկոպոսները, հետո՝ Ալեքսանդրիայի, Հռոմի, Կոստանդնուպոլսի եւ Երուսաղեմի եպիսկոպոսները³⁴: Պատրիարքի իրավունքների մասին որոշումն առաջին անգամ ընդունվել է Քաղկեդոնի 451 թ. ժողովում. այն արժեպահությունների հետ մտավ ժողովի արձանագրությունների մեջ, իսկ Զ. տիեզերական ժողովի (680/1 թ., Կոստանդնուպոլիս) 36-րդ կանոնով որոշվեց պատրիարքությունների հետեւյալ դասակարգումը. առաջին տեղում Կոստանդնուպոլսի պատրիարքությունն էր, երկրորդը՝ Ալեքսանդրիայինը, երրորդը՝ Անտիոքինը, չորրորդը՝ Երուսաղեմինը, իսկ Հռոմի եպիսկոպոսը Ե. դարից իրեն կոչում էր «Պապ» տիտղոսով՝ համարվելով առաջին եւ նախամեծար պատրիարքն աշխարհում՝ որպես Պետրոս առաքյալի իրավահաջորդ³⁵: Հայոց կաթողիկոսին տրվող տիտղոսներից «պատրիարքը», պետք է ենթադրել, սկսել է գործածվել է. դարից սկսած, երբ Ուղղափառ Քաղկեդոնական եւ Հայոց Եկեղեցու

³³ «Պատրիարք» բառի վերաբերյալ տե՛ս ԱՃԱՌՅԱՆ, Արմատական բառարան, հտ. Դ., էջ 52–53, ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ, Հայրապետություն Հայաստանեայց Առաքելական սուրբ Եկեղեցու, էջ 44:

³⁴ Տե՛ս ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Աթոռ Հայաստանեայց, էջ 5:

³⁵ Տե՛ս Ն. ՄԵԼԻՔԻՍԵԱՆ, Եկեղեցական իրաւունքը, Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 702:

միջեւ նվիրապետական աստիճանակարգի հետ կապված խնդիրներ են հարուցվում: Հարցը լուծվում է Հայոց Եկեղեցու աստիճանակարգի փոփոխությամբ. այն համալրվում է՝ հասցվելով ինն աստիճանի. Հայոց կաթողիկոսը կոչվում է «պատրիարք»՝ համահավասար Ուղղափառ մյուս Եկեղեցիների պատրիարքներին, այս մասին է վկայում Ժ. դարի պատմիչ Ուխտանեսը. «Եւ սակս ինն դասակարգութեանն եկեղեցական կարգաց զլիսավորեցին եւ կարգեցին, զԱբրահամ՝ Պատրիարք, եւ զԱղուանիցն՝ արքեպիսկոպոս, եւ զՎրացն՝ մետրապոլիտ»³⁶: Հետաքրքիր է, որ Ժ. դարի պատմիչ եւ կաթողիկոս Հովհաննես Ե. Դրասխանակերտցին (898–929) ներսես Մեծին (353–373) հիշում է պատրիարք անվամբ. «....ապա եւ մերն թագաւոր Արշակ եւ նախարարութիւնք հայոց համարձակութիւն առեալ՝ կացուցին ի պատրիարգութիւն տանս Թորգոմայ զմեծն Ներսէս»³⁷: Այս տիտղոսի կիրառության օրինակներից է նաեւ Թովմա Մեծոփեցու Հիշատակարանում առկա տեղեկությունը. «....եդին Կաթողիկոս ի սուրբ էջմիածինն՝ զսքանչելի եւ զփառաւոր այրն Աստուծոյ զտէր Կիրակոս՝ պատրիարք եւ հայրապետ Ամենայն Հայոց»³⁸:

Հայոց կաթողիկոսական տիտղոսներից է նաեւ «ծայրագույն պատրիարքը», որին հանդիպում ենք Սիմեոն Ա. Երեւանցու (1763–1780) «Ջամբու» աշխատության մեջ³⁹: Այս կարեւոր աշխատության 9-րդ գլխում Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը հիշվում է որպէս «փրկիչ, լուսաւորիչ, հովիւ, առաջնորդ, վերակացու եւ իշխան, հայրապետ եւ ծայրագոյն Պատրիարք բոլորի ազգիս հայոց»⁴⁰: Սա, անշուշտ, չի նշանակում, որ Գրիգոր Լուսավորիչն իր ժամանակ կոչվել է այդ տիտղոսով: Բանն այն է, որ Սիմեոն Երեւանցու օրոք, ըստ երեւութին, սկսում է գործածական դառնալ ծայրագոյն պատրիարք տիտղոսանունը՝ Հայոց Եկեղեցու մյուս երկու՝ Երուսաղե-

³⁶ ՈՒՆԵՏԱՆԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, աշխատ.՝ Պ. Յովհաննիսեանի, Գ. Մաղոյեանի, Մատենագիրք հայոց, հտ. ԺԵ., Ժ. դար, Երեւան, 2011, էջ 596: «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», 1983, էջ 274-275:

³⁷ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՅՈՅ Պատմութիւն Հայոց, Մատենագիրք Հայոց, աշխատ.՝ Գ. ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆԻ, հտ. ԺԱ., Ժ. դար, Պատմագրութիւն, Անթիլիաս-Լիբանան, 2010, էջ 385: ՏԷՆ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ, Հայրապետութիւն Հայաստանեայց Առաքելական սուրբ Եկեղեցւոյ, էջ 35: Կարծում ենք, որ Դրասխանակերտցին հետին թվով է այդ տիտղոսը վերագրել Ներսես Մեծին:

³⁸ ԹՈՎՄԱ ՄԵՇՈՓԵՑԻ, Յիշատակարան, աշխատ.՝ տէր Ա. քհն. Պօղոսեանի, Ս. էջմիածին, 2017, էջ 40 (այսուհետեւ՝ ԹՈՎՄԱ ՄԵՇՈՓԵՑԻ, Յիշատակարան):

³⁹ Սիմէօն ցաւահար եւ վշտակոծ կաթողիկոս էր Երեւանցոյ, Վաղարշապատ, 1765, էջ 51:

⁴⁰ Անդ:

մի եւ Կ. Պոլսի պատրիարքների նկատմամբ Ամենայն հայոց հայրապետի գերագահ դիրքը մատնանշելու համար: Հայոց պատրիարքները նույն եպիսկոպոսական աստիճանն ունեին, եւ առանձին պատրիարքի ձեռնադրույթուն չի եղել: ԺՅ. դարում Թովմա Մեծոփեցու երկում «պատրիարքի» կողքին հիշված չէ «ծայրագույն» եզրը⁴¹, եւ հետեւապես սխալված չենք լինի, եթե հետեւելով Մատթեոս Բ. կաթողիկոսին⁴² (1908–1910)՝ պնդենք, որ այս տիտղոսը գործածույթյան մեջ է դրվել տակավին ԺԸ. դարում՝ Սիմեոն Ա. Երեւանցու կողմից:

Վեհափառ: «Վեհափառ»⁴³ բառը Ե.—Թ. դարերի հայ մատենագրության մեջ ամենայն հավանականությամբ բացակայում է: Պատմագիրներին Մովսես Կաղանկատվացին է գործածում «վեհագրի» բառը. «Այլ եւ յետ բազում ժամանակաց վեհագրի ոմն իշխան Վարազ Փերոժ անուն՝ յԱռանշահիկ տոհմէ, կամեցաւ նորոգել զհին եկեղեցին»⁴⁴: «Վեհափառ» բառն առաջին անգամ գործածույթյան մեջ տեսնում ենք Սուրբ Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգութեան» աղոթամատյանի մեջ. «Ահա ոչ զկնի եղելոց երկրաստեղծիցս նմանութեան, այլ նոր եւ չքնաղ, թագաւորաց վեհափառ»⁴⁵: Գուցե հենց այս շրջանից է սկսել շրջանառութեան մեջ դրվել հայոց լեզվի մեջ: Գրիգոր Նարեկացու գրած հիշատակարանում Մոկաց Ստեփանոս վարդապետին ուղղված պատասխան գրութեան մեջ հանդիպում ենք «վեհիդ» ձեւակերպմանը⁴⁶: Զեռագիր հիշատակարաններից պարզ է դառնում, որ ԺԵ. դարում «Վեհ» տիտղոսանունը տարածված է եղել եւ օգտագործվել իբրեւ հայրապետական դիմելաձեւ՝ «ի կաթողիկոսութեան մերոյն վեհի»⁴⁷: «Վեհափառ» բառը՝ որպէս ածական եւ գովաբանական դիմելաձեւ,

⁴¹ Տե՛ս Թովմա Մեծոփեցի, Յիշատակարան, էջ 40:

⁴² ԻԶՄԻՐԵԱՆ, Հայրապետութիւն Հայաստանեայց Առաքելական սուրբ Եկեղեցւոյ, էջ 46:

⁴³ «Վեհ» բառի ծագման վերաբերյալ տե՛ս ԱՃԱՌՅԱՆ, Արմատական բառարան, հտ. Դ., էջ 327–328, Ն. ՄԱՌ, Հայ-վրացական յարաբերութիւնների մասին անցեալում, Թիֆլիս, 1898, էջ 41:

⁴⁴ ՄՈՎՍԷՍ ԿԱԿԱՆԿԱՏՈՒԱՅԻ, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, աշխատ.՝ Պ. Յովհաննիսեանի, Մատենագիրք հայոց, հտ. ԺԵ., Ժ. դար, Երեւան, 2011, էջ 138:

⁴⁵ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ, Մատենա ողբերգութեան (Նարեկ), Ս. էջմիածին, 2013, Բան ԼԴ., էջ 221:

⁴⁶ Ե.—ԺԲ. ձեռագիր հիշատակարաններ, էջ 64–65: «Վեհիցս», անդ, էջ 188: «Վեհին», անդ, էջ 293:

⁴⁷ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԵ. դարի, հտ. Գ., (1481–1500 թթ.), աշխատ. Լ. Խաչիկյանի, Երեւան, 1967 (այսուհետեւ՝ ԺԵ. դարի հիշատակարաններ, հտ. Գ.), էջ 334:

հանդիպում է, օրինակ, ԺԵ. դարի ձեռագրերից մեկում, որտեղ գրիչը ձեռագիր Ավետարանն ընծայաբերում է ոմն աբեղայի՝ դիմելով հետեւյալ կերպ. «...Եւ արդ, ես՝ յետինս ի գրչաց եւ ունայնս յամենայն հոգեւոր բարեաց, անարժան այսմ շնորհի եւ աստիճանի, սոսկանուն քահանայ Մելքիսեդ, հարկեալ ի վեհափառ հրամանէ մեծի տէր Գրիգորու»⁴⁸։ ԺԵ. դարի ձեռագիր մի հիշատակարանում կաթողիկոսական այլ պատվանունների կողքին հիշատակվում է «Վեհափառ» տիտղոսանունը՝ իբրեւ պաշտոնական դիմելաձեւ. «...եւ նոցունց փոխանորդի եւ վեհափառ դիտապետի Յակօբայ Զուղայեցւոյ»⁴⁹։ Ուսումնասիրելով եւ համադրելով ձեռագիր հիշատակարաններն ու մատենագրական երկերը, սխալված չենք լինի պնդել, որ «վեհափառ» բառը գուցե գործածվել է Ժ. դարից սկսած։ Որպես հայրապետներին ուղղված դիմելաձեւ՝ աստիճանաբար տրվել է Ժ. դարից հետո՝ «վեհ», «վեհափառ» ձեւերով, իսկ լայնորեն գործածվել արդեն ԺԵ.—ԺԸ.⁵⁰ դարերից ցայսօր։ Իհարկե, դժվար է միանշանակ պնդել, թե որ դարաշրջանից է կամ որ կաթողիկոսի օրոք է այն դարձել հայրապետական պաշտոնական անվանաձեւ, սակայն ակնհայտ է, որ դարերի ընթացքում վերոհիշյալ գեղեցիկ տիտղոսանունը դարձել է հատկապես կաթողիկոսներին ուղղված պաշտոնական դիմելաձեւ։

ԱՅԼ ՏԻՏՂՈՍԱՆՈՒՆՆԵՐ

Բացի վերոհիշյալ տիտղոսանուններից՝ կան նաեւ կաթողիկոսական այլ դիմելաձեւեր եւս, օրինակ՝ «Վերադիտող», «Դիտապետ», «Տէր, տէր /

⁴⁸ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԵ. դարի, հտ. Բ., (1451–1480 թթ.), աշխատ.՝ Լ. Խաչիկյանի, Երեւան, 1957 (այսուհետեւ՝ ԺԵ. դարի հիշատակարաններ, հտ. Բ.), էջ 322։

⁴⁹ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԵ. դարի, հտ. Գ., աշխատ.՝ Վ. Հակոբյանի, Երեւան 1984 (այսուհետեւ՝ ԺԵ. դարի հիշատակարաններ, հտ. Գ.), էջ 886։ Տես նաեւ. «...ի հայրապետութեան վեհափառ եւ երիցս երանեալ», ԺԵ. դարի, հիշատակարաններ, հտ. Գ., էջ 336։

⁵⁰ ԺԸ. դարում, օրինակ, Սիմեոն Երեւանցու հիշատակարանում նույնպես հանդիպում ենք «վեհ» կամ «վեհափառ» պատվանուններին. «Ի ՌՄԺԲ. Թուականութեանս մերում հրամանաւ Վեհափառ Տեառն իմոյ Սիմէօնի սրբազնակատար կաթողիկոսի», «Արդ, ի սոյն թուականութեանս, որ է ՌՄԺԲ., յորժամ ընտրութեամբ Սրբոյ Հոգւոյն սրբազան Վեհրս մեր նստաւ յաթոռ հայրապետութեան...» (տես Դիւան Հայոց պատմութեան, Գիրք Գ., Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակարանը, աշխատ.՝ Գ. քհն. Աղանեանցի, Թիֆլիս, 1894, էջ 6 (այսուհետեւ՝ ՍԻՄԷՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, Յիշատակարան)։

տեառն, տեառն», «Նորին սուրբ օծություն» եւ այլն: Որոշ տիտղոսանուններին գործածությունը ժամանակի ընթացքում պահպանվում է, եւ երբեմն էլ դրանք գրվում են «կաթողիկոս»-ին զուգահեռ կամ առանձին, իսկ որոշներն էլ այժմ չեն օգտագործվում:

«Դիտապետ» նշանակում է գլխավոր տեսուչ, փոխանորդ Աստծու, քահանայապետ, առաջնորդ եւ այլն⁵¹: Այս տիտղոսանունով բազմաթիվ հիշատակումներ կան. «Արդ, յամս վերագիտութեան երջանիկ հոգեւոր տեառն Զաքարեայի Հայոց դիտապետի եւ առաջնորդութեան սուրբ ուխտիս՝ հոգէկիր վեհիմաստ հովապետի տեառն Պետրոսի...»⁵², «Յիշեսցիք եւ զսուրբ դիտապետն Հայոց զտէր Կոստ[անդին] եւ զբարեպաշտ թագ[աւորն] Աւշին»⁵³, «...ի կաթողիկոսութեան տեառն Կոստանդի Հայոց դիտապետի»⁵⁴: Դիտապետը չի եղել միայն հայրապետներին ուղղված պաշտոնական անուն, այն օգտագործվել է նաեւ ստորին աստիճան ունեցող հոգեւորականների պարագայում եւս. «ի յառաջնորդութեան եւ ի դիտապետութեան յայսմ նահանգի տէր Սամուէլ վարդապետի»⁵⁵:

«Վերադիտող» նշանակում է տեսուչ, դիտապետ, հայրապետ եւ այլն⁵⁶: Է. դարում հայ մատենագրության մեջ արդեն իսկ գործածական է եղել վերոհիշյալ բառը. «Յետուստ ուրեմն յակն արկել Հոգւոյն Սրբոյ ի սիրտ վերադիտողին Դաւթայ՝ տուելով ի նմա զմեծն քահանայապետութիւն՝ ձեռնադրէ...»⁵⁷: Ժ. դարի պատմիչ Ասողիկը «կաթողիկոս» դիմելաձեւի կողքին հիշատակում է «վերագիտող» անվանաձեւը. «...ի հանգստարանի Տեառն Անանիայի Հայոց վերադիտողի»⁵⁸: Զեռագիր հիշա-

⁵¹ Տէն Առձեռն բառարան, էջ 247:

⁵² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ. դար, մասն Ա. (1301–1325 թթ.), կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթեւոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Երեւան, 2018, էջ 341 (այսուհետեւ՝ ԺԴ. դարի հիշատակարաններ, մասն Ա. (1301–1325 թթ.):

⁵³ ԺԴ. դարի հիշատակարաններ, մասն Ա. (1301–1325 թթ.), էջ 408: Տէն նաեւ «դիդապետութեան տեառն Յակոբայ», ԺԴ. դարի հիշատակարաններ, էջ 364, Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ. դար, հտ. Բ., աշխատ.՝ Վ. Հակոբյանի, Ա. Հովհաննիսյանի, Երեւան, 1978, էջ 717 (այսուհետեւ՝ ԺԷ. դարի հիշատակարաններ, հտ. Բ.), ԺԷ. դարի, հիշատակարաններ, հտ. Գ., էջ 886:

⁵⁴ ԺԴ. դարի հիշատակարաններ, էջ 208, հմմտ. անդ, էջ 239, 338:

⁵⁵ ԺԷ. դարի հիշատակարաններ, հտ. Բ., էջ 672:

⁵⁶ Տէն Առձեռն բառարան, էջ 756:

⁵⁷ Ա. ՆԱՆՈՒՆ, 684 թուականի պատմութիւն, աշխատ.՝ Ա. Յակոբյանի, Մատենագիրք հայոց, Ե. հատոր, է. դար, Անթիլիաս–Լիբանան, 2005, էջ 848–849:

⁵⁸ ԱՍՈՂԻԿ, Պատմութիւն, էջ 758:

տակարաններում նմանատիպ հիշատակումներ նույնպես կան. «...եւ Սուրբ Էջմիածին վերադիտողին տեսառն տէր Գրիգորին»⁵⁹, «...տէր Խաչիկ վերադիտող Հայոց Մեծաց»⁶⁰:

Վերոհիշյալ երկու անվանաձեւերն օգտագործվում են ոչ միայն որպես հայրապետներին ուղղվող հատուկ դիմելաձեւ, այլ նաեւ հատկապես եւ առավելապես բարձրաստիճան հոգեւորականների համար, որոնք իրենց հովվութեան ներքո ունեն վիճակ կամ թեմ⁶¹: Այսօր «վերադիտող» եւ «դիտապետ» բառերը գործածական չեն ո՛ր կաթողիկոսական անվանաձեւերի եւ ո՛չ մյուս հոգեւորականների պարագայում. ինչը կարելի է վերականգնել եւ գործածել:

«Տէր, տէր / տեառն, տեառն»⁶²: Այս տիտղոսանունն այսօր կիրառվում է բացառապես որպես կաթողիկոսին ուղղված դիմելաձեւ: Կաթողիկոսները մատենագրութեան մեջ հիշատակվում են «Տէր» (օրինակ՝ ԺԱ. դար)⁶³ կամ «տեառն» (օրինակ՝ Զ. դար)⁶⁴ դիմելաձեւով, իսկ կրկնակի՝ «Տէր, տէր» կամ «տեառն, տեառն» իմաստով հիշատակումները սակավադեպ են, հիմնականում սկսում են ավելի ուշ շրջանից կիրառվել՝ մասնավորապես ԺԷ. դարից: Առաջին անգամ «Տեառն, տեառն» դիմելաձեւը հանդիպում է 1048 թ. հիշատակարանում. «...ի հայրապետութեան տեառն տեառն Պետրոսի վերադիտողի»⁶⁵: Հետաքրքրական է, որ ԺԷ. դարի մի հիշատակարանում հանդիպում ենք հետեւյալ նախադասութեանը. «Զմեղաւոր զրծողս յիշեալ, ազիզ տէրտէր»⁶⁶: Այստեղ քիչ հավանական է, որ կաթողիկոսին ուղղված լինի վերոհիշյալ դիմելաձեւը, քանի որ, օրինակ, նույն դարի մեկ այլ հիշատակարանում նույնպես հանդիպում ենք նույն ձեւով գրված

⁵⁹ ԺԵ. դարի հիշատակարաններ, հտ. Գ., էջ 431:

⁶⁰ Ե.—ԺԲ. դարերի ձեռագիր հիշատակարաններ, էջ 101: Տէս նաեւ Հ. ՔՅՈՍԵՅԱՆ, Աստվածաբանական բնագրեր, ուսումնասիրություններ, Անանիա Սանահնեցի, Ս. Էջմիածին, 2000, էջ 331, ԹՐՈՍՅԱՆ, Հայոց կաթողիկոսական իշխանությունը, էջ 19:

⁶¹ Տէս ԺԵ. դարի հիշատակարաններ, հտ. Բ., էջ 17, 48, 195, 423: Հմմտ. ԺԵ. դարի հիշատակարաններ, հտ. Ա. (1401—1450 թթ.), էջ 79, 110, 247, ԺԳ. դարի հիշատակարաններ, էջ 75: ԺԷ. դարի հիշատակարաններ, հտ. Ա., էջ 193, 459:

⁶² Հունարեն՝ տէր — κύριος, δεσπότης, տէս Նոր բառարան հայերէնէ ի յունարէն, աշխատ.՝ Տիմիթրիոս Ի. Խ. Չոլագեան, Կոստանդնուպոլիս, 1868, էջ 315, իսկ «տեառն» ձեւը գրաբարյան տրական հոլովն է, այսինքն՝ աշխարհաբար՝ «տիրոջ»:

⁶³ Տէս Ե.—ԺԲ. ձեռագիր հիշատակարաններ, էջ 93:

⁶⁴ Տէս անդ, էջ 11:

⁶⁵ Ե.—ԺԲ. ձեռագիր հիշատակարաններ, էջ 95:

⁶⁶ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ. դար, հտ. Ա., աշխատ.՝ Վ. Հակոբյանի, Ա. Հովհաննիսյանի, Երևան, 1974, էջ 93 (այսուհետեւ՝ ԺԷ. դարի հիշատակարաններ, հտ. Ա.):

հիշատակության. «Յիշեսցիք ի Քրիստոս Յիսուս՝ ի Տէր մեր պարոն Տէր-տէրն»,⁶⁷: Շարունակության մեջ հիշվում են «տէրտէր»-ի կիրնը, զավակները: Ժողովրդի մեջ տարածված է եղել եւ հիմա էլ, ցավոք սրտի, ժողովրդական ավանդույթի ուժով տարածված է հոգեւորականներին անվանել «տերտեր», ինչն այժմ սխալ է, տգեղ եւ ոչ պատշաճ⁶⁸: Քահանային ուղղված «տէր, տէր» դիմելաձեւը վառ արտահայտված է հետեւյալ հիշատակարանում. «զոր եւ Տէր Աստուածն ամենայնի ինքն հատուցէ զվարձս աշխատանաց իւրոց հայրախնամ քաղցրիկ տէր տէրն իմ զտէր Աստուածատուր քահանայն»⁶⁹: Վերոհիշյալ դիմելաձեւի օրինակներ հիշատակարաններում եւս կան պահպանված⁷⁰: «Տէր, տէր» կաթողիկոսական դիմելաձեւը հիշատակվում է հիմնականում Ժէ. դարում. «....գծագրեցի.... ի հայրապետութեան տէր տէր Մելքիսէթ կաթողիկոսի»⁷¹ եւ աթոռակալութեան Վաղարշապատու ի տէր Աւետիս⁷² կաթողիկոսի»⁷³: Այս հատվածում գրիչը հիշում է Մելքիսեդեկին իբրեւ բուն կաթողիկոս՝ կրկնակի «տէր, տէր» կոչումով, իսկ Ավետիսին իբրեւ աթոռակալ հայրապետ՝ մեկ «տէր» դիմելաձեւով: Սակայն Հայոց Եկեղեցու հայրապետական գավազանագրքի մեջ այս շրջանում Դավիթ Դ. Վաղարշապատցին (1590–1629) է համարվում բուն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, իսկ մնացյալները համարվում են աթոռակից:

⁶⁷ Ժէ. դարի հիշատակարաններ, հտ. Ա., էջ 176: Սա, «Հայրապետի» նման, անձնանուն է, որ ունի այլ վկայություններ եւս (տե՛ս Ա. Ճ. Ա. Բ. Ե. Ա. Ն, Անձնանունների բառարան, հտ. Ե., Երեւան, 1962, էջ 146, օրինակ՝ Տէրտէր քահանա Երեւանցի):

⁶⁸ Գուցե կրկնակի «տէր, տէր» դիմելաձեւը տրվել է անձին՝ մասնավորապես հոգեւորականներին՝ ընդգծելու համար նրանց պատվավոր կոչումը, իսկ հետագայում՝ ժամանակի ընթացքում, վերապահվել միայն կաթողիկոսներին: Այսօր միայն հայրապետների համար է օգտագործվում վերոհիշյալ տիտղոսանունը:

⁶⁹ Ժէ. դարի հիշատակարաններ, հտ. Գ., էջ 627 (տե՛ս նաեւ անդ, էջ 964):

⁷⁰ Տե՛ս Ժէ. դարի հիշատակարաններ, հտ. Բ., էջ 571, 684, «տէրտէր օրհնէին, անտի եւս տուգանս էառ», Մանր ժամանակագրություններ, XIII–XVIII դդ., հտ. Ա., կազմեց Վ. Հակոբյանը, Երեւան, 1951, էջ 373:

⁷¹ Դավիթ Դ. Վաղարշապատցու (1590–1629) հայրապետության շրջանում եղել է աթոռակից կաթողիկոս: Օրմանյանը նշում է. «Թէպէտ Մելքիսեդեկ Ա. Գառնեցի պետական հրովարտակով կաթողիկոսութեան տէր էր եղած, այլ իր կանոնական կացութիւնը օգնական եւ աթոռակից ըլլալէ աւելի չէր, քանի որ բուն գահակալ Դավիթ Դ. Վաղարշապատցին՝ իր դիրքը կը պահէր եւ իսկական կաթողիկոսն էր, Ասպահան քաշուած» (տե՛ս Մ. Ա. Ք. ՕՐԾԱՆԵԱՆ, Ազգապատում, Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմութեամբ, հտ. Ա., Ս. էջմիածին, 2001, սիւնակ 1618):

⁷² Դավիթ Դ. Վաղարշապատցու (1590–1629) հայրապետության շրջանում նույնպես եղել է աթոռակից կաթողիկոս:

⁷³ Ժէ. դարի հիշատակարաններ, հտ. Ա., էջ 699, տե՛ս նաեւ Ժէ. դարի հիշատակարաններ, հտ. Գ., էջ 534, 798:

Այսպիսով՝ «Տէր, տէր» տիտղոսանունը կիրառվել է ոչ միայն հայրապետների, այլև ցածրաստիճան հոգեւորականների եւ բարձրաստիճան պաշտոնյաների պարագայում եւս, սակայն այսօր այդ անվանաձեւը բացառապէս կաթողիկոսական պաշտոնական դիմելաձեւ է, ինչպէս նաեւ «տեառն, տեառն» տիտղոսանունը:

«Նորին սուրբ օծութիւն» տիտղոսանունն այսօր օգտագործվում է կաթողիկոսական պաշտոնական դիմելաձեւերի մէջ: Թե որ դարից է վերոհիշյալ դիմելաձեւը դարձել հայրապետներին ուղղված տիտղոսաձեւ, ստուգապէս դժվար է ասել: Օրինակ՝ Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցու գահակալը նմանատիպ պաշտոնական տիտղոսաձեւով է հանդես գալիս. «Его Святейшеству, Святейшему Патриарху»⁷⁴, որը թարգմանաբար նշանակում է՝ «Նորին սուրբ պատրիարհ» կամ «Նորին սրբութիւն»: Եթե ուշադրութիւն դարձնենք տարբերութիւններին, ապա կարող ենք նկատել, որ «օծութիւն» բառը բացակայում է, քանի որ Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցում ձեռնադրութեան ծեսի մէջ բացակայում է յուղով օծումը: «Նորին սրբութիւն» անվանաձեւով նույնպէս կարելի է դիմել հայրապետներին, եւ այսօր այն գործածական է: Վաղ հայ մատենագրական երկերի մէջ բացակայում է վերոհիշյալ տիտղոսաձեւը: Վերելում հիշատակված Խաչիկ Ա. հայրապետի 976 թ. կոնդակում, որը խմբագրվել եւ գրված է ԺԴ. դարում, կա վերոհիշյալ տիտղոսանվան նմանատիպ ձեւակերպում՝ «նորին կաթողիկոս Ամենայն Հայոց»⁷⁵: Ամենայն հավանականութեամբ՝ «Նորին սուրբ օծութիւն» տիտղոսաձեւի համար հիմք է ծառայել Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցու գահակալին տրվող «Его Святейшеству, Святейшему Патриарху» տիտղոսը: Հնարավոր է, որ ռուսական ազդեցությամբ պայմանավորված վերոհիշյալ տիտղոսը ձեւափոխվել եւ ԺԸ. դարում դարձել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներին տրվող պաշտոնական դիմելաձեւ:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայրապետական պաշտոնական դիմելաձեւերը կամ տիտղոսանունները օգտագործվել են տարբեր առիթներով⁷⁶, գրավոր կամ բանավոր

⁷⁴ Տէ՛ս МАРК ЕПИСКОП ЕГОРЬЕВСКИЙ, Церковный протокол, Москва, 2007, էջ 52:

⁷⁵ Գ. ՏԵՐ-ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ, Զ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ, 976 թուականի կոնդակ, էջ 103:

⁷⁶ Օրինակ՝ Արաբական տիրապետութեան ժամանակ Հայոց կաթողիկոսին օտար տիրապետողը կոչել է նաեւ «խալիֆա» (տե՛ս ԲՈՋՈՅԱՆ, Կաթողիկոս Հայոց, էջ 80):

խոսքում տարբեր կացությունների կամ առօրյա հաղորդակցման ժամանակ, ինչպես նաև կոնդակներում եւ այլն: Օրինակ՝ Խաչիկ Ա. հայրապետի կոնդակում գրավոր խոսքն ավարտվում է հետեւյալ պաշտոնական տիտղոսաշարով. «Խաչիկ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի, շնորհաւք եւ ողորմութեան նորին կաթողիկոս Ամենայն Հայոց»⁷⁷: Համաձայն Մատթեոս Բ. Իզմիրլյան հայրապետի՝ Ներսես Աշտարակեցուց (1843–1857) սկսած՝ գործածվում է Հայոց հայրապետին տրվող հետեւյալ պաշտոնական անունը, որը վերցված է հայրապետական կոնդակից. «Այս անուն (կամ Գէորգ) ծառայ Քրիստոսի եւ անհասանելի կամօքն Աստուծոյ Եպիսկոպոսապետ եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, Մայրազոյն Պատրիարք համազգական նախամեծար Աթոռոյ Արարատեան Առաքելական Մայր Եկեղեցւոյ Ս. Կաթողիկէ էջմիածնի»⁷⁸: Արդի հայրապետական կոնդակներում նշվում է հետեւյալ տիտղոսաշարը. «Ողորմութեամբ Աստուծոյ եւ Կամօքն ազգի Եպիսկոպոսապետ եւ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, ծայրազոյն պատրիարք համազգական նախամեծար աթոռոյ Արարատեան առաքելական Մայր Եկեղեցւոյ Սրբոյ Կաթողիկէ էջմիածնի»⁷⁹: Նկատելի է, որ կոնդակներում որոշ տիտղոսանուններ այսօր օգտագործվում եւ գրվում են միասին: Կաթողիկոսներին, իհարկե, բացի վերոհիշյալ տիտղոսաշարերից, պատվել են նաեւ այլ դիմելաձեւերով, որոնք, սակայն, լայն կիրառություն չեն ունեցել: Օրինակ՝ ԺԸ. դարում Սիմեոն Երեւանցու հիշատակարանում «Վեհ» կամ «Վեհափառ» տիտղոսների կողքին հանդիպում ենք «սրբազնակատար» պատվանվանը. «Ի ՌՄԺԲ. թուականութեանս մերում հրամանաւ Վեհափառ Տեառն իմոյ Սիմէօնի սրբազնակատար կաթողիկոսի»⁸⁰:

⁷⁷ Գ. ՏԷՐ-ՎԱՐԳԱՆԵԱՆ, Զ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ, 976 թուականի կոնդակ, էջ 103: ԺԳ.–ԺԵ. դարերի կոնդակների եւ շրջաբերականների մեջ հետեւյալ պաշտոնական անվանձեւն էր տարածված. «Ազգմամբ խնամոց ամենակալ Հոգւոյն Աստուծոյ այս գիր ձեռնի իմոյ՝ Կոստանդեայ ծառայ Քրիստոսի եւ շնորհօք նորին կաթողիկոսի ամենայն Հայոց» (տե՛ս ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՋԱԿԵՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, աշխատ.՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երեւան, 1961, էջ 295): «Կիրակոս ծառայ ծառայիցդ Աստուծոյ, անուամբ անեղին Աստուծոյ Հօր եւ Որդւոյ Հոգւոյն Սրբոյ, ողորմութեամբ եւ շնորհօք Կաթողիկոս յառաքելական Աթոռս Սրբոյն Գրիգորի Լուսավորչին մերոյ ի Վաղարշապատու Սուրբ էջմիածնիս եւ ամենայն հայոց...» (տե՛ս Բ. ԱԹՈՌԱԿԻՅԻ կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիո, Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ (1441-էն մինչեւ մեր օրերը), Անթիլիաս–Լիբանան, 1939, էջ 1403):

⁷⁸ ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ, Հայրապետութիւն Հայաստանեայց Առաքելական սուրբ Եկեղեցւոյ, էջ 46:

⁷⁹ Նշանավոր ճեմարանականներ, պրակ Ա., Էջմիածին, 2005, էջ 5:

⁸⁰ ՍԻՄԵՈՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ, Յիշատակարան, էջ 6:

Այսպիսով՝ հայրապետական պաշտոնական դիմելաձևերը կամ տիտղոսանունները օգտագործվել են տարբեր պատճառներով՝ կախված պատմական, ծիսական եւ այլ հանգամանքներից, որոշներն այսօր կիրառելի չեն, իսկ որոշներն էլ օգտագործվում են գրավոր կամ բանավոր խոսքում տարբեր առիթների կամ առօրյա հաղորդակցման ժամանակ:

ՀԻՄՆԱԲԱՆԵՐ

Տիտղոսանուն, պատվանուն, կաթողիկոս, հայրապետ, վեհափառ, նորին սուրբ օծություն, տեր, տեառն, պատրիարք, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս:

РЕЗЮМЕ

В истории Армянской Церкви католикосы избирались и рукополагались по-разному и назывались разными официальными титулами. В данной статье речь шла о происхождении и использовании термина «Католикос», а также о титулах, которые патриархам давались в силу исторических обстоятельств, а также по ритуальным и другим причинам. Лидер Армянской церкви носил титулы Католикос, Архиерей, Католикос Великой Армении, Католикос всех армян, Первосвященник, Владыка, Патриарх, Верховный Патриарх и другие титулы. Официальные патриархальные формы обращения или титулы использовались в различных случаях в письменной и устной речи в различных случаях или в повседневном общении, а также в кондаках, некоторые из которых в настоящее время не применимы.

Рассматриваемый материал представляет собой краткое изложение важного исследования источников, представляемой в этой статье.

SUMMARY

In the history of the Armenian Church, Catholicoi were elected and ordained in different ways and were called by different official titles. This article deals with the origin and use of the term “Catholicos”, as well as the titles given to patriarchs due

to historical circumstances, for ritual and other reasons. The leader of the Armenian Church bore the titles “Catholicos”, “Patriarch”, “Chief Bishop”, “Catholicos of all Armenians”, “High Priest”, “His Holiness”, “Supreme Patriarch”, and others. The official patriarchal forms of address or titles were used in written and oral speech on various occasions or in everyday communication, as well as in encyclicals, some of which are not applicable today.

The material under review is a summary of the important source research presented in this article.

